

NATIONALMUSEET

Skoletjenesten

Børn i arbejde og leg

i 1700- og 1800-tallet

Frederik den 5.s børn. 1756. De er fint klædt på, og håret er sat op.

Børneliv

Børn i 1700-tallet

Børn har altid leget, og selvom nogle børn skulle arbejde, har de fundet tid til at lege. Børn har også altid haft legetøj, men der var forskel på rige og fattige børns legetøj. Nogle børn fik købelegetøj, andre børn lavede selv deres legetøj af grene, træ, sten, muslingeskaller eller

en rest stof. Selvom børn altid har leget, har de voksne ikke altid ment, at det var noget, der var vigtigt for børn.

Den lille voksne

I starten af 1700-tallet, altså for 300 år siden, tænkte de fleste ikke på børn som en særlig gruppe med egne behov og rettigheder. Børneværelser, børnemøbler eller børnebøger var ikke almindelige. Børn var små voksne, der ventede på at blive store. Det kunne man se på tøjet. Især kunne man se det hos familier, der havde råd til at følge moden. Børn fra rige familier lignede små, velklædte voksne. Deres tøj var voksentøj i børnestørrelse.

Hør bare, hvordan den 11-årige præstedatter Frederike i 1776 blev pyntet, inden hun skulle til fest. Hun fortalte, at når frisuren var bygget op af ståltråd, filt-puder og hårnåle, skulle hun have kjole og sko på. Det gjorde ondt at få sat håret, og hun følte, at hovedet blev fanget i

Fin kjole fra 1700-tallet. Venstre side af billedet viser, hvad man havde under den fine kjole. Inderst er underkjolen, uden på denne korsettet, og på hofterne sidder pocherne.

frisuren: "Men hvis hovedet var en stakels ulykkelig fange", skrev Frederike, "så kan I tro, at kroppen heller ikke havde det godt. Den blev snøret ind i et korset. For enden af korsettet sad pocherne, en slags hoftepuder, der helt omskabte kroppens form. På fødderne fik man styltesko med hæle på seks-syv centimeter. Vanskabt så man ud, men alligevel skulle man danse!" Omtrent sådan ville Frederikes beskrivelse have lydt i dag. Frederike blev senere forfatter.

Barndommen opdages

I løbet af 1700-tallet begyndte man at tænke nye tanker om, hvordan børn skulle opdrages. Nu skulle børn ikke mere være små voksne. De skulle have lov til at være børn og lege med andre børn og med deres legetøj. Deres tøj skulle ikke længere være ligesom de voksnes tøj. Og de slap for at få håret sat op på samme måde som Frederikke.

Børn skulle gøre deres egne erfaringer. Gerne mens de legede ude i naturen i den friske luft. De skulle gå let og enkelt klædt og lære at tænke selv. Det var en helt ny slags opdragelse, men selvom den var anderledes end før, var den stadig skrap. Børnene skulle hærdes og fik f.eks. kolde bade. Et af de første børn, der blev opdraget på denne måde i Danmark, var kronprinsen, den senere Frederik 6. Han fik almindelig mad og gik klædt i en let kjole, mens han legede med sin legekammerat Karl.

Der var forskel på drenge og piger, og det var kun drengene, der skulle lære at tænke selv. Det var dem, der skulle ud i verden og tjene penge. De lærte sprog, geografi, historie, regning og skrivning. Piger skulle opdrages til at blive gode mødre og husmødre. De lærte at brodere, læse og regne.

For børn på landet spillede de nye tanker om barndom, leg og opdragelse ikke nogen rolle. Her var det vigtigste, at børn kom med i det daglige arbejde, så snart de kunne give en hånd med. Indtil børnene kunne hjælpe til med arbejdet, var de en byrde, fordi de skulle have mad og passes på.

Børnedødelighed

I 1700- og 1800-tallet fødte en kvinde mange flere børn, end en kvinde gør i dag. En kvinde kunne godt få op til 8 børn, men ikke alle børnene blev voksne. Omkring år 1800 døde 25% af alle spædbørn, inden de blev 1 år. Det vil sige, at hvis en mor fik 8 børn i hele sit liv, ville 2 af disse børn dø, inden de blev 1 år.

Den store dødelighed skyldtes bl.a. sygdom og epidemier, dårlig hygiejne og for dårlig eller for lidt mad. Dødeligheden var størst i fattige familier, hvor kulde og sult var med til at tage livet af mange børn. Der var også farlige, smitsomme sygdomme, som lægerne ikke kunne gøre noget ved. Mange af disse sygdomme ramte både fattig og rig. Et eksempel var sygdommen kopper, som var meget smittefarlig. Vaccination mod kopper blev fundet kort før 1800, og det var et fremskridt. Andre sygdomme som tuberkulose og engelsk syge, som der var mange tilfælde af i slutningen af 1800-tallet, ramte især de fattige. I 1900 var børnedødeligheden blevet mindre. Nu var det 10% af alle nyfødte børn, som døde, inden de blev 1 år. I dag er det kun 0,8 %, der dør, inden de bliver 1 år.

Kronprins Frederik leger med en ven. 1771. Drenge havde kjole på, så længe de var små.

Maleri af en vogterdreng fra omkring 1840. Sammenlign med billedet af vogterdrengen på side 6.

Børneliv

Børn på landet i 1800-tallet

I 1800-tallet boede de fleste på landet. Men der var stor forskel på, hvordan de levede. En gårdmand havde både gård, jord og dyr, og tjenestefolk til at hjælpe med arbejdet. Var man husmand, havde man kun et lille stykke jord. Og der var ikke jord nok til, at en familie kunne leve af det, så det var nødvendigt at kunne et håndværk eller at arbejde for gårdmændene. Landarbejderne havde slet ingen jord, og var helt afhængige af at arbejde på gårdene. Husmænd og landarbejdere havde det dårligt i 1800-tallet. Befolkningen på landet voksede meget, og der var hverken jord eller arbejde nok. Mange flyttede til byen for at prøve lykken i det nye industrisamfund. Eller de rejste helt til Amerika, hvor der var jord nok.

Arbejde og skolegang

De fleste børn på landet kom tidligt i gang med at arbejde. Især børn af husmænd og landarbejdere kom ud at tjene tidligt. Det vil sige, at de flyttede hjemmefra, og boede og arbejdede på en gård hele sommeren. Hvis der var mange børn, kunne familien ikke skaffe mad nok til dem alle. Mange kom derfor hjemmefra, allerede når de var 6-7 år. Nogle kunne

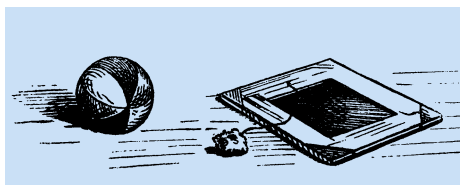
Kartoffeloptagning.

vente, til de var 12 år. Børnene arbejdede f.eks. som gåsepiger og hyrdedrenge. Også børn fra større gårde skulle hjælpe til, men gårdmandsbørn arbejdede som regel hjemme, indtil de blev konfirmeret.

I 1814 kom der en lov om, at børn skulle gå i skole. Men når der var travlt i landbruget, kom børnene slet ikke i skole, og resten af tiden gik mange kun i skole hver anden dag. Man arbejdede altså den ene dag og gik i skole den anden. Nogle gik kun i skole om vinteren, hvor der var mindre arbejde, og arbejdede så hele sommeren. Efter konfirmationen var barndommen helt forbi. Det var slut med at gå i skole. Man var voksen og skulle klare sig selv, derfor kom man ud at tjene som tjenestepige eller tjenestekarl på en gård.

Barn på en bondegård

“Jeg var fem år, da den store afgørelse faldt: Det skulle prøves, om jeg kunne falde til i Drongstrup og føle mig hjemme på den store slægtsgård. Da afgørelsen faldt, søgte mor at forberede mig på den store begivenhed.” Den lille dreng,

der i 1890 måtte hjemmefra, var søn af en gårdmand, der havde mistet sin gård. Han kom derfor i huset hos sin fars storebror, som havde beholdt slægtsgården. Om sin tid på denne gård fortæller han videre: “På den tid var det almindeligt, at børn så tidligt som muligt skulle lære at gøre nytte ...

Hver aften skulle jeg lukke for gæsene, når de var gået ind i deres hus. En aften fik jeg en slem forskrækkelse: Da jeg satte lemmen for, stak gasen næbbet frem og nappede mig i fingeren. Det gjorde meget ondt, den rev et stykke hud af! ... men forkarlen, John, lærte mig, hvordan jeg skulle vinde over gasen: Jeg skulle bare gribe den om halsen, så var jeg den stærkeste ... Der var mange folk på gården, 2 karle, en stor dreng og en voksen pige var det sædvanlige; desuden en hyrdedreng eller -pige. Jeg kom

Drengen på billedet hedder Ingvar Jørgensen. Han var vogterdreng i starten af 1900-tallet. Sammenlign med maleriet af vogterdrengen på side 4.

således i berøring med mange mennesker i de 12 år, jeg var i Drongstrup. Hver skiftedag (i maj og november) kom der nye tjenestefolk. Enkelte tjente dog 2-3 år i deres plads.

Jeg var nu seks år, og det var på tide, jeg fik lært at læse. Det var svært at lære bogstaverne, og jeg holdt slet ikke af det, når jeg blev sat til arbejdet. – Tante Mariane lærte mig en vis om alfabetet, og det hjalp noget.”

En høstvogn i legetøjsstørrelse.

Det var ikke let for den lille dreng at forlade sit hjem, kun fem år gammel. Men han kom til at bo hos sin onkel og tante, som behandlede ham godt. Han lærte også at læse og skrive og behøvede ikke at skifte plads.

Vogterdreng

Historien om Marius Langeland, som var søn af en husmand, begynder et andet sted. Marius fortæller om sin barndoms tomme mave: “Vi børn var altid sultne og spiste vor skolegriffel (en slags blyant); vi spiste store mængder af syreblade, et surt ukrudt, som groede i grøften. En turnips var et herligt måltid. Vi var altædende. Skovæbler og sure slåen kunne også bruges ...”

Da Marius som 8-årig kom ud at tjene, fik han for første gang i sit liv nok at spise. Men det var også det bedste, der var at sige om det. Arbejdet var hårdt. Han vogtede køer, og gårdmanden udnyttede ham groft. Han fik kun lov at sove i fem-seks timer, fortæller

Træpinden forestiller en ko med en tøjrepæl.

han, og der var ikke tid til skolegang. En dag overraskede gårdmanden Marius, mens han sad og skar et legetøjsgevær af hylde træ. En hyldebøsse, som det blev kaldt. Gårdmanden knuste hyldebøssen, for tiden skulle bruges på arbejde, ikke på fornøjelser! Helt kunne han dog ikke forhindre Marius i at lege: "Alligevel skal man ikke tro, at hyrdedrengene gik og blev hængehoveder eller martyrer, fordi vi blev udsat for strabadser af forskellig art", fortæller Marius. "Nej, vi var en vågen, frisk og munter hyrdeflok. Det var en stor by med mange drenge. Og det var ikke altid, vi rettede os efter det, som var foreskrevet for en hyrdedreng."

Leg og legetøj på landet i 1800-tallet

Gårde og huse lå ofte samlet i en landsby. Derfor var der næsten altid nogen at lege med og følges til skole med. Meget af legetøjet var hjemmelavet. Pigerne syede dukker af klude. Drengene samlede muslingskaller og sten på stranden. De store blev til køer, de små blev til får på bondegårde, som man byggede af pinde på jorden. En gammel træsko kunne bruges til båd. En pind var masten, og en lap papir var sejl. Om foråret, når køerne tabte hårene, samlede børnene dem sammen og lavede bolde af dem. De spillede langbold og legede sanglege. De spillede et spil, der hed pind, og gik på hjemmelavede stylter. Drengene skar fløjter, flitsbuer eller slangebøsser af træ. Om vinteren byggede børnene snehuler, sloges med sne eller kælkede.

Kludedukken er lavet af Christine Mikkelsen fra Grenå, da hun var 5 år.

Børn lavede selv bolde af håret fra får eller køer. Bagefter syede man fine mønstre af farvet garn udenpå.

Man havde sine ler- eller marmorkugler i en stofpose.

Børn der arbejdede på Holbæk Cigar- og Tobaksfabrik. Tæl, hvor mange børn der er!

Børneliv

Børn i byen i 1800-tallet

I 1800-tallet voksede byerne, man fik industri og fabrikker. I årene mellem 1870 og 1890 var der rigtig mange, der tog til byerne for at arbejde på de nye fabrikker. Det var bl.a. husmænd og landarbejdere, der flyttede fra landet til byen for at få arbejde. Men netop disse 20 år var de hårdeste for arbejderne: Arbejdsdage på 11 timer, ingen ferie, en lejlighed med kun et værelse til en familie med fem-seks børn. Og meget ofte for lidt og for dårlig mad. Var man heldig, var der varm mad til middag hver dag. Ellers spiste man rugbrød med fedt. I de fattigste familier var det kun faderen, der fik pålæg på brødet.

Alle hjalp med til at skaffe mad, tøj og brændsel. Moderen arbejdede ofte med vask og strykning for de rige fami-

lier. Hun lavede også mad og syede og reparerede tøj. Nyt tøj fik man ikke tit. Som regel blev tøjet genbrugt, lappet og syet om mange gange. Strømperne blev stoppet igen og igen. Børnene passede deres små søskende, pudsede sko og hjalp med at finde brænde og lave mad. Når de blev større, fik de arbejde som bud og barnepige, eller arbejdede på værksteder og fabrikker.

Tobaksfabrikken

Lauritz Jessen arbejdede på en tobaksfabrik. Her var han med til at lave skrå, tobak til at tygge. Den rå tobak blev først lagt ned i en særlig sovs af sukker, rosiner, lakrids, svesker og vand. Lauritz fortæller om, hvordan det var at tage

skrå op af en iskold beholder: "Skråene skulle fiskes op. Det måtte vi gøre med opsmøgede ærmer og med de bare hænder. Bagefter skulle de stables på en rist. Det var meget ubehageligt, men det kunne gå an om sommeren. Men om vinteren! I guder, hvor det kunne være koldt! Karrene stod i et koldt værelse, og sovsen frøs først ved 8-10 graders kulde. Dog skete det, at den var frosset til grødis. I denne forfærdelige kolde væske måtte man stikke de bare næver ned, fiske skråene op og stable dem på risten. Det bed og skar i fingrene som glødende knive. Smerterne pressede tit tårerne frem i øjnene. Vi forsøgte at skjule det – man skulle jo være en rask dreng ... og vi var kun 10-12 år gamle."

I 1872 kunne et barn på en tobaksfabrik tjene 2,75 kr. om ugen og en pakke skrå. Men så var arbejdsdagen også over 10 timer. Det var ikke kun tobaksfabrikker, der ansatte børn. Tændstikfabrikker og glasværker var også almindelige arbejdspladser for børn. Det samme var cikoriefabrikker, hvor man lavede en slags kaffe af cikorieplanternes rødder. Det var billigere end ægte kaffe. Mange blandede derfor cikorie i kaffen.

Arbejde, skole og leg i byen

Ligesom på landet gik børns arbejde ud over skolegangen. Nogle steder gik børnene i skole den halve dag og arbejdede resten af dagen. Andre steder arbejdede de en dag og gik i skole den næste. Nogle børn var så trætte, at de faldt i søvn i timen. De blev som regel vækket med et rap over fingrene. Nogle lærere havde dog ondt af børnene og lod dem sove videre. Men i 1873 begrænsede en lov børnearbejdet. Kun børn over 10 år

Børnene leger skole i gården. I hjørnet bag børnene kan man se dasset.

måtte arbejde på fabrikker, og kun 6½ time om dagen.

Om søndagen og i de få fritimer legede børnene. Legekammerater var der som regel nok af. Men indendørs var der sjældent plads til leg. Så brugte man gaden eller baggården. Man legede skjul, gemmelege og tagfat. Pigerne sjippede, hinkede, spillede bold og legede sanglege. Drengene legede med top, spillede med knapper eller kugler og løb med trillebånd. Dyrt legetøj og cykler var der ingen arbejderbørn, der havde.

Arbejdsdrenge fra klædefabrikken Brede.

Peters Jul: Peter, Knud og Hanne leger med det legetøj, de har fået til jul.

Borgerskabets børn lærer gode manerer

I 1800-tallet var det borgerskabet, der havde pengene. Det var borgerskabets mænd, der stod i spidsen for industri og handel. I borgerskabets familier havde konen som regel tjenestepiger til at hjælpe i huset. Børnene skulle lære gode manerer og klaverspil. Mange drenge blev undervist, så de kunne overtage farens virksomhed. Pigerne skulle lære at brodere og at lede en husholdning. De skulle også vide noget om kunst og litteratur. Større børn blev inviteret til baller. Pigerne fik balkort, hvor drengene skrev sig på efter tur for at komme til at danse.

Der var også tid til at lege. Meget legetøj blev i 1800-tallet lavet på maskine. Der kom også mekaniske ting, der kunne bevæge sig. Piger holdt sig dog stadig til dukker, dukkehuse og glansbilleder. Drenge legede med toppe, bolde, tøndebånd, kugler, tinsoldater og legetøjs-

våben. I børnebogen *Peters Jul*, som er fra 1866, er der et vers om, hvordan Peter og hans søster og lillebror leger med deres julegaver på spisebordet:

*Knud har en æske med dyr og træer,
mine soldater marcherer her
og Hanne sit køkken har hentet.
Jeg sender hende en tinsoldat,
som spørger om maden er parat,
hun siger, at den har ventet.*

Drenge legede med soldater lavet af tin.

Fine dukker var lavet af porcelæn. Mange fik kun lov til at lege med dukken om søndagen. Dukken på billedet har ekstra tøj og et korset.

Bedstemor med alle sine børnebørn. Drengene er alle i matrostøj. Ligesom Peter på billedet på side 10.

En velklædt lille pige

I 1800-tallet blev det moderne med særligt tøj til børn: Lange bukser og en blusekjole eller matrostøj til større drenge. Pigerne havde en løs kjole på, men under den var der mange lag undertøj. Det var ikke så nemt at klæde sig på. Edith Rode, som var en lille pige i slutningen af 1800-tallet, fortæller her, hvad hun skulle have på: "Først skulle normalundertrøjen med halværmerne på. Den skulle trækkes over hovedet, og den var snæver. Og så var der to knapper, som altid smuttede, når man ville knappe dem, og som man ikke måtte vride, for så gik de af. Når de endelig var puttet ind i knaphullerne, kom chemisen, som var af hvidt lærred med en feston med fransk broderi ... de hvide bukser med festoner magen til chemisens blev knappet på underlivet. Og at knappe bukseklappen bagi var en prøve på, hvor stor man var! ... jeg skyndte mig at trække den røde flonelsklokke over hovedet. Så kom bommesiskørtet med tunger for nederen, og så det tykke, vatterede, sorte lastingskørt. Heldigvis var det tilladt at blive hjulpet af barnepigen med kjolen, for den skulle hægtes i ryggen. Og de lange knapstøvler kunne jeg heller ikke selv klare ..."

Pigen har ligesom Edith Rode støvler og fint tøj på. Måske syntes hun også, at det var svært at klæde sig på.

Peters Jul: Den fattige Rasmus mødes med Peter og hans søskende.

Rig og fattig mødes

Edith Rode blev født i 1879 i en borgerfamilie i København. Dengang var der meget store forskelle mellem rig og fattig i Danmark, og ligesom andre borgerbørn levede Edith et helt andet liv end et barn af en fabriksarbejder. I *Peters Jul*, som foregår i en velstående borgerfamilie, er der to vers om et møde mellem rig og fattig. En dag mellem jul og nytår får Peter og hans to søskende besøg af Rasmus:

*Den fattige Rasmus er kommet herhen.
Han har det derhjemme kun dårligt; men
nu skal vi ham nok fornøje.
Et godt stykke legetøj skal han få,
og mor hun siger, at hun vil gå
og hente min ældste trøje.*

*De billedbøger, vi har, skal han se,
og så vil han nok blive glad og le,
og vi vil med Rasmus lege.
Og mor en kop kaffe ham skænke vil
og skære af julekagen dertil,
og vi vil ham æbler stege.*

